

**ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДЯН
В УМОВАХ РОСІЙСЬКОГО ВТОРГНЕННЯ В УКРАЇНУ****FORCED MIGRATION OF UKRAINIAN CITIZENS
UNDER THE CONDITIONS OF THE RUSSIAN INVASION OF UKRAINE****Супруновський А.І., к. ю. н.,
доцент кафедри криміналістики***Національний університет «Одеська юридична академія»*

Проаналізовано кризову ситуацію у сфері вимушеної міграції громадян України, яка стала результатом військової агресії РФ проти України. Наголошено, що означена ситуація може призвести до помітних демографічних втрат та уповільнити повоєнне відновлення. Наголошено, що попри масштаби міграції, інформація про обсяги вимушених переміщень доволі приблизна, оскільки їхній склад та напрямки повсякчас змінюються. У європейських країнах реєстрація громадян України як користувачів тимчасового захисту, відбувається відповідно до Директиви Ради 2001/55/ЄС або згідно з національним законодавством. Проаналізовано дані Міжнародної організації з міграції, порталу Євростат щодо кількості громадян України, які виїхали за межі України та отримали тимчасовий захист в європейських країнах. Окреслено існуючі тенденції повернення громадян України на Батьківщину.

Окрему увагу приділено відмінностям міграційної кризи 2015–2016 років, пов'язаної з масовим прибуттям до європейських країн біженців із Близького Сходу, передусім Сирії, та з Африки та міграційною кризи, спричиненої війною в Україні. Європейський Союз виявив вражаючу однаковість у ставленні до вимушених українських мігрантів, більшу частину з яких склали діти та жінки.

Зазначається, що створення умов для повернення українських мігрантів набуває першочергового значення серед завдань відбудови держави. Водночас, трудова міграція за кордон може бути використана як важливе джерело доходу для відновлення країни та добробуту громадян. У зв'язку з цим заохочення переказів та їх інвестиційного використання, мобілізація діаспори на допомогу Україні має стати важливою складовою міграційної політики держави.

Ключові слова: військова агресія, вимушена міграція, біженці, внутрішньо переміщені особи, тимчасовий захист, міграційна політика.

The crisis situation in the field of forced migration of Ukrainian citizens, which was the result of the military aggression of the Russian Federation against Ukraine, was analyzed. It is emphasized that this situation can lead to significant demographic losses and slow down the post-war recovery. It was emphasized that despite the scale of migration information on the volume of forced displacements is quite approximate, as their composition and directions are constantly changing. In European countries, the registration of citizens of Ukraine as users of temporary protection takes place in accordance with Council Directive 2001/55/EU or in accordance with national legislation.

The data of the International Organization for Migration, the Eurostat portal on the number of Ukrainian citizens who left Ukraine and received temporary protection in European countries, was analyzed. The current trends in the return of Ukrainian citizens to the Motherland are outlined. Particular attention is paid to the differences between the migration crisis of 2015–2016, associated with the mass arrival of refugees from the Middle East, primarily Syria, and Africa to European countries, and the migration crisis caused by the war in Ukraine. The European Union has shown striking unanimity in its treatment of forced Ukrainian migrants, most of whom are children and women.

It is noted that the creation of conditions for the return of Ukrainian migrants is of primary importance among the tasks of rebuilding the state. At the same time, labor migration abroad can be used as an important source of income for the recovery of the country and the well-being of citizens. In this regard, encouraging remittances and their investment use, mobilizing the diaspora to help Ukraine should become an important component of the state's migration policy.

Key words: military aggression, forced migration, refugees, internally displaced persons, temporary asylum, migration policy.

Актуальність розроблення проблеми. З 24 лютого 2022 року вторгнення Російської Федерації в Україну призвело до безпрецедентної гуманітарної кризи, до кардинальних змін у функціонуванні українського суспільства, європейських країн та цілого світу. Не оминули ці процеси й сферу міжнародної міграції. Замість виїзду за кордон з метою працевлаштування або отримання освіти, що тривалий час були найпоширенішими формами міграційних переміщень населення України до інших країн, визначальною для нинішньої ситуації стала вимушена міграція. Велика кількість українців перетнули кордони держави у пошуках безпечного середовища. За результатами моніторингу, проведеного незалежним аналітичним центром Cedos, «протягом першого місяця повномасштабної війни з України виїхали 3,6 млн людей. Ще близько 6,2 млн, за оцінками Міжнародної організації з міграції, покинули місце свого постійного проживання і переїхали в межі країни» [8; 20], набувши статус внутрішньо переміщених осіб. З огляду на існуючу наразі кризову міграційну ситуацію актуальним стає її всебічний аналіз з метою запобігання проблем на етапі повного відновлення.

Метою статті є аналіз міграційної кризи, спричиненої військовою агресією РФ проти України.

Виклад основного матеріалу. Попри існуючі масштаби вимушеної міграції в Україні в умовах воєнного стану, інформація про обсяги таких переміщень доволі відносна. Це й зрозуміло, оскільки характеристики складу

та напрямки міграції постійно змінюються. Воєнні дії тривають, а отже триває й евакуація або виїзд мирного населення за власним бажанням із небезпечних регіонів країни. Водночас, завдяки звільненню ЗСУ від ворога частини раніше окупованих територій, зменшенню панічних настроїв деякі переміщені особи отримали можливість повернутися до рідних домівок. Це вимагає кожного разу при оцінці статистичних показників вимушеної міграції зважати на дату їх формування.

Так, найбільш достовірними варто розглядати показники з порталу United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), які оновлюються, а отже і змінюються, кожної п'ятниці [7]. Вони формуються на основі урядових даних різни країн. Проте Агентство ООН у справах біженців (Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН)) зазначає, що не завжди в змозі верифікувати отриману з офіційних джерел інформацію, зокрема це стосується чисельності українських біженців в Росії, Білорусі.

На початок липня 2022 року за даними УВКБ ООН в європейських країнах нараховувалося понад 4 млн громадян України, зареєстрованих як особи, що отримали тимчасовий захист у відповідності до Директиви Ради 2001/55/ЄС від 20 липня 2001 року [1] або згідно з національним законодавством. Директива Ради 2001/55/ЄС була активована Рішенням Ради ЄС 2022/382 від 04.03.2022 [2] саме для українців. Відповідне рішення розповсюджується

на всі країни ЄС тому українці «можуть легально перебувати за статусом «тимчасового захисту у будь-якій країні Євросоюзу. Більш того, тимчасовий захист активується щодо українців, які тікають від війни, одразу після перетину кордону ЄС. Після реєстрації у відповідних органах держави, громадяни України можуть одразу користуватися правами наданого статусу – право на роботу, медичну допомогу, освіту, доступ до житла тощо» [21]. Термін тимчасового захисту становить один рік та може бути двічі автоматично подовжений на шість місяців, якщо не зникнуть причини надання такого захисту, але максимум до одного року. При цьому Єврокомісія може запропонувати або продовження терміну ще на рік.

Проте процедура реєстрації характеризується тривалістю у часі. Деякі українці лише недавно прибули до іншої країни, деякі ще не повною мірою використали своє право на 90 днів безвізового перебування і поки що не звернулися за захистом, а частина клопочеться не про тимчасовий захист, а про статус біженця відповідно до Конвенції ООН 1951 року [13], Протоколу щодо статусу біженців 1966 р. [17] та Дублінської конвенції 1990 р. [14] Тому реальна чисельність вимушених мігрантів з України досить значна і складно обраховується. Так, за показниками Refugees Operational Data Portal by UNHCR на 19.07.2022 кількість мігрантів з України до Європи склала 5,988,696 осіб. Масштаби вимушених переміщень за кордон виявляються ще більшими, якщо додати до цього числа також тих громадян нашої країни, які виїхали до неєвропейських країн. Адже українців, які рятуються від війни, приймають також США, Канада, Австралія, Бразилія, Японія, інші країни на всіх континентах.

Певним чином характеризують обсяги міграційного потоку дані щодо перетинів державного кордону України [18]. Відомо, що після 24 лютого і до 19 липня 2022 року 9 567 033 громадян України перетнули кордон у напрямку на виїзд, тоді як чисельність на вїзд становила 3,793,403. І хоча, безумовно, дані щодо перетинів кордону вкрай важливі для оцінки динаміки, спрямованості та обсягів вимушеної міграції, необхідно зважати на те, що йдеться не про людей, а про події, тобто чисельність перетинів кордону з України не співпадає з чисельністю біженців та тих, хто повернувся. Тим більше, що частина цих перетинів відбувається через кордон, який Україною не контролюється, тобто на окупованих територіях, а надана країною агресором кількісна інформація викликає багато запитань та сумнівів.

Треба зважати також на те, що одні й ті ж самі особи можуть пересуватися через кордон неодноразово і в обох напрямках. Тому, на жаль, зарано говорити, що понад три мільйона українців повернулися на Батьківщину. Адже багато з тих, хто вїхав в країну, перебували вдома лише тимчасово і згодом знову покинули територію України.

Якщо подивитися на дані прикордонників, то можна помітити, що найбільше перетинів кордону України в обидва боки припадають на вихідні дні, що опосередковано це підтверджує.

За оцінками Міжнародної організації з міграції, які базуються на результатах систематичних опитувань українців по випадково обраних телефонних номерах (з березня по червень поточного року проведено уже 6 раундів таких опитувань), станом на кінець червня до власних домівок змогли повернутися понад 5,5 млн осіб, які через воєнну небезпеку залишали їх щонайменше на два тижні [8]. Проте серед повернених переважно більшість становлять ті, хто рятувався від війни в межах території України. З-за кордону прибули лише 10 % повернених, або приблизно 550 тис. осіб.

Ще одне обмеження для використання даних щодо перетинів кордону полягає у тому, що, хоча виїзд відбувається до суміжних держав, передусім до Польщі, проте згодом значна частина біженців прямують до інших країн.

Як показують опитування, вибір країни призначення передусім обумовлений близькістю до Батьківщини, а також наявністю родичів чи знайомих (48 %). В українському випадку це означає наявність численної діаспори, що сформувалася за рахунок, зокрема, і трудової міграції за кордон. Не менш важливою є можливість розмістити, надати допомогу. Тому з Польщі, як і з інших прикордонних до України держав, куди масово і в короткий час прибули мільйони українців, в подальшому було організовано переміщення до інших держав. Проте саме в Польщі станом на кінець липня 2022 року залишалася найбільша кількість мігрантів з України. Разом з тим, слід зазначити, що, багатьох вимушених мігрантів прийняли також Німеччина, Чехія та інші країни (рис. 1).

Польща	1 246 315
Німеччина	670 00
Чехія	400 402
Італія	146 451
Іспанія	130 071
Болгарія	124 489
Велика Британія	99 700
Франція	92 156
Словаччина	86 834
Австрія	77 200

Рис. 1. Країни Європи, що прийняли найбільшу кількість мігрантів з України, які були зареєстровані для отримання тимчасового захисту або аналогічних національних схем захисту за оцінками УВКБ ООН станом на 26.07.2022 р. [7]¹

Попри спільний протяжний кордон з Республікою Білорусь, яка підтримує агресію РФ проти України, лише 16 800 українських громадян перетнули цей кордон. Однак, УВКБ ООН не володіє наразі даними щодо кількості українців, що отримали в цій країні, тимчасовий захист.

Понад 1,8 млн українців у результаті війни опинилися на території РФ. Частина з них – мешканці так званих ЛНР та ДНР, евакуацію яких до Росії влада інспірувала ще до 24 лютого [19]. Крім того, за непоодинокими свідченнями, з районів бойових дій людей вивозять до Росії примусово і розподіляють у депресивні та віддалені російські регіони [15]. Британські журналісти, здійснивши аналіз місцевої преси, виявили понад 60 таборів для вивезених українців, від Кавказу до Мурманська та Далекого Сходу (рис. 2) [4].

Locations of resettlement camps

Рис. 2. За Kirby D. Putin sends Mariupol survivors to remote corners of Russia as investigation reveals network of 66 camps

¹ Див. Ukraine Refugee Situation. Refugees Operational Data Portal by UNHCR : website. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>

Український уряд чітко заявив, що незважаючи на будь-які порушення порядку перетину кордону та відсутність документів всі українці, що потрапили на територію РФ та РБ зможуть повернутися в країну. Здійснити це складно, однак волонтери в Росії та за кордоном надають підтримку у виїзді з території РФ, найчастіше до країн Балтії та Грузії [9; 10]. Лише російсько-естонський кордон протягом останніх двох місяців перетнули до 20 тис. громадян України.

На відміну від міграційної кризи 2015–2016 років, пов'язаної з масовим прибуттям біженців із Близького Сходу, передусім Сирії, та з Африки, коли антиімгрантські настрої були доволі поширеними, Європейський Союз виявив вражаючу однаковість у ставленні до масової міграції на свою територію українців. При чому, прибуття українців не лише не поставило під загрозу європейську єдність, а, навпаки, її посилює.

Позитивне ставлення до біженців з України передусім є наслідком усвідомлення небезпеки, яку несе для Європи агресія Росії. Наступна ключова обставина – культурна близькість, численні родинні, ділові зв'язки, досвід спілкування з українцями завдяки багаторічній трудовій міграції до ЄС. Адже серед представників держав, грома-

дяни яких мають найбільше дозволів на проживання в ЄС, саме українці займають лідируючі позиції. Найбільше таких дозволів видані у зв'язку з працевлаштуванням, на відміну, наприклад, від мароканців, які становлять найчисельнішу громаду з поза меж ЄС в Європі (рис. 3).

Сьогодні на сайті Євростату можна бачити оновлену станом на 19.07.2022 року інформацію щодо кількості дозволів на проживання, де українці також займають найбільш вагому частку (рис. 4) [3].

Співчуття викликає також склад мігрантів з України – переважно жінки та діти, на відміну від прибулих під час міграційної кризи 2015–2016 рр., коли більшість становили одинокі молоді чоловіки. Структуру українських біженців війни можна проілюструвати даними щодо надання індивідуального номеру реєстрації в Польщі. 46,7 % всіх номерів видано дітям до 18 років, 45,3 % – жінкам 18–65 років, 4,3 % чоловікам 18–65 років, 3,7 % – особам старше 65 років [5].

Треба зазначити й високий рівень освіти та кваліфікації українців, знання мов, що значно підвищує шанси їхнього облаштування та інтеграції у країнах перебування. Освітній рівень наших співвітчизників часто вищий, ніж у біженців з інших країн. Він також вищий, ніж у україн-

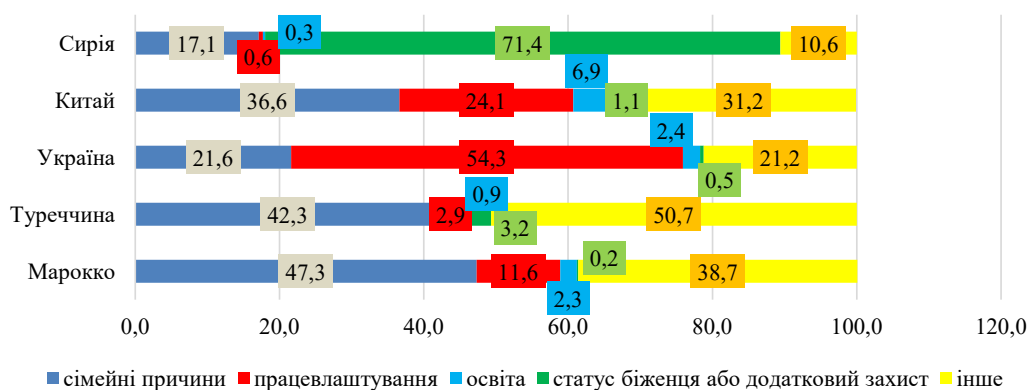

Рис. 3. Розподіл дозволів на проживання в ЄС за підставами надання у п'яти найчисельніших груп іммігрантів із третіх країн, кінець 2020 р., %

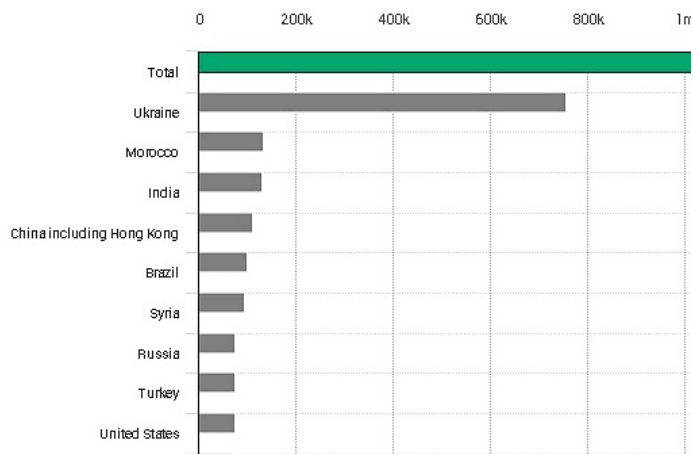
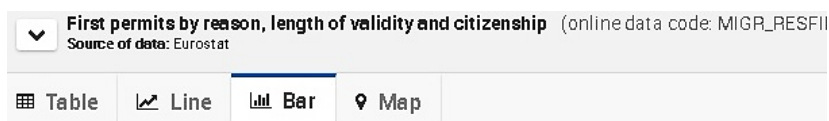

Рис. 4. Кількісні показники дозволів на проживання за деякими країнами, представлені на порталі Eurostat

ських мігрантів, які виїздили на роботу за кордон до війни. Більшість з таких мігрантів були носіями робітничих професій із середньою чи середньою спеціальною освітою. Відповідно до даних з опитування, проведеного на кордоні Центром Разумкова, серед вимушених мігрантів 76 % мали вищу освіту, 18 % – середню спеціальну, лише 6 % – загальну середню.

Таким чином українці в країні перебування не завжди і не обов'язково стають додатковим тягарем для систем соціального захисту, натомість завдяки значному людському капіталу можуть сприяти її розвитку. Це забезпечує їм доволі високу привабливість для працедавців. Відтак ринкові механізми відіграють свою роль у трансформації політики та законодавства на користь прибулих українських громадян.

Незважаючи на те, що серед біженців війни більшість становлять жінки, значна частина з яких опікується малолітніми дітьми, а також на дефіцит «жіночих» робочих місць, вага частка наших громадян за кордоном уже змогла самостійно підтримати себе і свої сім'ї. За інформацією з Польщі, на кінець травня знайшли офіційну роботу і працювали 100 тис. користувачів тимчасового захисту, а у червні таких було уже 220 тис., тобто близько половини всіх мігрантів працездатного віку. Крім того, можна припустити, що якась частина українців працювала неофіційно, наприклад, надаючи послуги у домогосподарствах. У Чехії роботу знайшли 50 тис. українців, передусім у секторах, де робочі місця було важко заповнити.

Найгостріше і найболючіше питання, яке невідворотно виникає у зв'язку з масовим виїздом українців за кордон – чи повернуться вони на Батьківщину, чи вимушена міграція обернеться для країни численними людськими втратами? За даними різних опитувань, до 80 % мігрантів війни декларують своє бажання повернутися. Проте вже зараз 10–20 % з них такого наміру не мають [11; 16]. Приблизно стільки ж, 15 % вимушених мігрантів за даними опитувань Центру Разумкова, хотіли виїхати за кордон ще до війни, а серед молоді 18–35 років частка таких осіб – 22 % [12]. Тобто, хоча, безумовно, переважна більшість вибулих з України громадян керувалася міркуваннями безпеки, частина з них шукала за кордоном не лише безпечного, а й більш заможного та перспективного життя.

Повернення українців залежить від стількох навіть невідомих наразі факторів, що будь-які прогнози неможливі. Найважливіший серед них – фактор часу, тобто, наскільки швидко буде досягнуто перемоги і створено умови для безпечного повернення людей. Чим тривалішим буде перебування мігрантів у країні, тим більшою є імовірність того, що вони зможуть там інтегруватися, налагодити життя і визначитися на користь постійного проживання.

Важливою є також політика країн перебування, адже притулок, наданий українцям, недаремно називається

тимчасовим і у разі нормалізації ситуації в Україні може бути припинений, хоча зацікавлені у поповненні своїх людських ресурсів зарубіжні держави, імовірно, докластимуть зусиль для затримання на своїй території спеціалістів, молоді.

Проте вирішальний вплив на рішення щодо міграції справляють життєві обставини конкретної людини. Тому за одних і тих самих економічних та політичних умов одні люди виїжджають, а інші – залишаються. Оскільки за кордоном наразі перебувають переважно жінки та діти, а їхні чоловіки, батьки здебільшого залишилися в Україні, то неабияким чинником подальшої міграційної поведінки буде той спосіб, в який члени сімей вирішуватимуть питання возз'єднання. Іншими словами, чи після закінчення війни чоловіки приєднаються до своїх сімей за кордоном, чи навпаки жінки повернуться до своїх чоловіків в Україну.

Не менш важливим аргументом для повернення буде також і наявність житла, в яке можна повернутись. Вже тепер, за даними опитування МОМ, яке згадувалося вище, у 24 % переміщених осіб будинки пошкоджено або повністю зруйновано. І якщо, наприклад, сім'я, що втратила житло та майно, все ж вирішить відбудувати своє життя на Батьківщині, необхідність накопичити для цього фінансові ресурси може бути вагомим спонукальним мотивом для роботи та перебування за кордоном [6].

Загалом, можна припустити, що на користь тривалого проживання в зарубіжних країнах найвірогідніше визначатимуться ті, хто має там родину, завдяки професійним знанням та кваліфікації може знайти достойну роботу і забезпечити собі гідний рівень життя. Низькою є також вірогідність повернення молоді, яка продовжуватиме навчання за кордоном.

Водночас, оскільки для ліквідації наслідків війни домогосподарства потребуватимуть значних коштів, а заробити їх в Україні у зруйнованій війною економіці буде складно, можна очікувати поширення тимчасової трудової міграції за кордон. На користь такого висновку говорить багаторічне працевлаштування громадянами України за кордоном як стратегія виживання в несприятливих обставинах, а також той факт, що нині міграційний досвід вимушено набувають люди, які за інших обставин закордонних заробітків не потребували, або на них не наважувалися.

Висновки. Таким чином, війна активізує міграцію з України, що може призвести до помітних демографічних втрат та уповільнити повоєнне відновлення. Тому створення умов для повернення біженців набуває чи не центрального значення серед завдань відбудови держави. Водночас, трудова міграція за кордон може бути використана як важливе джерело доходу для відновлення країни та добробуту громадян. У зв'язку з цим заохочення переказів та їх інвестиційного використання, мобілізація діаспори на допомогу Україні має стати важливою складовою міграційної політики держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Council directive 2001/55/ec of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts between member states in receiving such persons and bearing the consequences thereof. EUR-lex : website. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/txt/?uri=celex%3a32001I0055>
2. Council implementing decision (eu) 2022/382 of 4 March 2022 establishing the existence of a mass influx of displaced persons from Ukraine within the meaning of article 5 of directive 2001/55/ec, and having the effect of introducing temporary protection. EUR-lex : website. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/txt/?uri=celex:32022d0382>
3. First permits by reason, length of validity and citizenship. Eurostat : website. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/migr_resfirst_custom_232699/bookmark/bar?lang=en&bookmarkid=46955610-a35c-453c-ab46-a74d58fa5979
4. Kirby D. Putin sends mariupol survivors to remote corners of russia as investigation reveals network of 66 camps. URL: <https://news.co.uk/news/putin-mariupol-survivors-remote-corners-russia-investigation-network-camps-1615516>
5. Over 1 mln war refugees from Ukraine receive identity number in Poland. The first news : webportal. URL: <https://www.thefirstnews.com/article/over-1-mln-war-refugees-from-ukraine-receive-identity-number-in-poland-29926>
6. Situation report. International organization for migration : website. URL: https://www.iom.int/search?keywords=ukraine%20response%202022&type%5b0%5d=situation_report®ion_country=ukraine&created=all
7. Ukraine refugee situation. Refugees operational data portal by UNHCR : website. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>
8. Ukraine. The displacement tracking matrix (dtm) : website. URL: <https://dtm.iom.int/ukraine>
9. Ukraine. The displacement tracking matrix (dtm) : website. URL: <https://dtm.iom.int/ukraine>

10. «Абсолютно горизонтальная история»: как жители петербурга и нарвы помогают украинским беженцам которые едут в европу the villege от 5 мая 2022. URL: <https://www.the-village.ru/city/stories/transit>
11. В лігві у звіра. Що відбувається з депортованими у росію українцями. Розслідування associated press. Forbes : website. URL: <https://forbes.ua/inside/v-ligvi-u-zvira-dolya-deportovanih-u-rosiyu-ukraintiv-rozsliduvannya-associated-press-20072022-7275>
12. До 15 % українців не планують повертатися з-за кордону – опитування та думки експертів. Суспільне новини : вебсайт. URL: <https://suspilne.media/248634-do-15-ukrainciv-ne-planuut-povertatisa-z-za-kordonu-opituvanna-ta-dumka-ekspertki/>
13. Дослідження. Разумков центр : вебсайт. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia>
14. Конвенція про статус біженця від 28.07.1951 База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#text
15. Конвенція, що визначає державу, яка відповідає за розгляд заяв про надання притулку, що подані в одній з держав-членів європейських співтовариств (дублінська конвенція) від 15.06.1990 База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_310#text
16. Окупанти примусово вивезли до росії майже 40 тисяч українців – верещук слово і діло від 27 березня 2022, 11:06. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/03/27/novyna/bezpeka/okupanty-prymusovo-vyvezly-rosiyi-majzhe-40-tysyach-ukrayinciv-vereshhuk>
17. П'ятнадцяте загальнонаціональне опитування. Україна під час війни. Зайнятість і доходи (23–24 липня 2022). Соціологічна група «рейтинг» (rating group ukraine) : вебсайт. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/pyatnadcat_obschenaci_opros_ukraina_vo_vremya_voynu_zanyatost_i_dohody_23-24_iyulya_2022_goda.html
18. Протокол щодо статусу біженців від 16.12.1966. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_363#text
19. Ситуація у пунктах пропуску на західному кордоні. Державна прикордонна служба України. URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/news/1658730712-situaciya-u-punktah-propusku-na-zahidnomu-kordonі/>
20. Українські біженці війни за кордоном. Національний інститут стратегічних досліджень : вебсайт. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/ukrayinski-bizhentsi-vijny-za-kordonom>
21. Філіпчук Л., Ломоносова Н., Сирбу О., Кабанець Ю. Вимушена міграція і війна в Україні (24 лютого – 24 березня 2022) : моніторинг Cedos. URL: <https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/vymushena-migracziya-ta-vijna-v-ukraїni.docx-1.pdf>
22. Як отримати прихисток в Європі: тимчасовий захист vs статус біженця. URL: <https://visitukraine.today/uk/blog/200/yak-otrimati-prixistok-v-jevropi-timcasovii-zaxist-vs-status-bizyencya>